
BhaktinirjharinyAm Bhaktidarshanam-Ekam
Samikshatmakamadhyayana-Prarupyam

भक्तिनिर्जराण्यां भक्तिदर्शनम्- समीक्षात्मकमध्ययन-प्रारूप्यम्

Document Information

Text title : Bhaktinirjharini Prarupyam

File name : bhaktinirjhariniPrarupyam.itx

Category : misc, article, pradiptakumarananda

Location : doc_z_misc_general

Author : (Copyright) Pradipta Kumar Nanda, Kendrapara, Orissa pknanda65 at gmail.com

Transliterated by : Pradipta Kumar Nanda pknanda65 at gmail.com

Proofread by : Pradipta Kumar Nanda

Description/comments : bhaktinirjhariniNyAM pratipaditaM bhaktidarshanam-ekaM samikshatmakamadhyayana-

Acknowledge-Permission: (Copyright) Pradipta Kumar Nanda

Latest update : August 19, 2026

Send corrections to : sanskrit at cheerful dot c om

This text is prepared by volunteers and is to be used for personal study and research. The file is not to be copied or reposted without permission, for promotion of any website or individuals or for commercial purpose.

Please help to maintain respect for volunteer spirit.

Please note that proofreading is done using Devanagari version and other language/scripts are generated using **sanscript**.

August 19, 2026

sanskritdocuments.org

BhaktinirjharinyAm Bhaktidarshanam-Ekam
Samikshatmakamadhyayana-Prarupyam

ભક્તિનિર્ઝરિણ્યાં ભક્તિદર્શનમ્- સમીક્ષાત્મકમધ્યયન-પ્રારૂપ્યમ્

ભક્તિનિર્ઝરિણ્યાં પ્રતિપાદિતં ભક્તિદર્શનમ્-એકં સમીક્ષાત્મકમધ્યયન-પ્રારૂપ્યમ્

૧. પ્રસ્તાવના

ભારતીયદર્શનપરમ્પરા વિશ્વસ્ય પ્રાચીનતમા, સમૃદ્ધતમા ચ દાર્શનિકપરમ્પરા વર્તતે । અસ્થા: પરમ્પરાયા: મૂલલક્ષ્યં ન કેવલં તત્ત્વચિન્તનમ્, અપિતુ માનવજીવનસ્ય આધ્યાત્મિકપરિષ્કાર: દુ:ખનિવૃત્તિ:, પરમપુરુષાર્થભૂતસ્ય મોક્ષસ્ય ચ પ્રાપ્તિ: ઇતિ । વેદેષુ, ઉપનિષદ્સુ, ભગવદ્ગીતાયાં, બ્રહ્મસૂત્રેષુ, પુરાણેષુ, આગમેષુ, ભક્તિસૂત્રેષુ ચ પ્રતિપાદિતાનિ તત્ત્વાનિ ભારતીયદર્શનસ્ય દૃઢમૂલાધારત્વેન સ્વીકૃતાનિ ।

ભારતીયદર્શનસ્ય વિવિધેષુ સાધનમાર્ગેષુ જ્ઞાનમાર્ગ:, કર્મમાર્ગ:, યોગમાર્ગ:, ભક્તિમાર્ગશ્ચ પ્રસિદ્ધા: । એતેષુ ભક્તિમાર્ગ: સર્વાધિકં લોકવ્યાપી, સુગમ:, સર્વજનસુલભ: ચ મન્યતે । નારદભક્તિસૂત્રે ભક્તિ: “પરમપ્રેમરૂપા”, શાણ્ડિલ્યભક્તિસૂત્રે બ્રહ્માનુભવસ્ય શ્રેષ્ઠોપાય:, ભગવદ્ગીતાયાં પરમાત્મપ્રાપ્તે: સુલભતમમાર્ગ:, શ્રીમદ્ભાગવતે મોક્ષાતિશાયિની સાધના ચ નિરૂપિતા ।

એવમેવ આધુનિકસંસ્કૃતસાહિત્યેડપિ ભક્તિપરમ્પરા ન કેવલં જીવિતા, અપિતુ નવચેતનયા સમન્વિતા દૃશ્યતે । આધુનિકકવય: પ્રાચીનશાસ્ત્રીયપરમ્પરાં સમાદૃત્ય ભક્તિસાહિત્યસ્ય નવીનરૂપં સમાજાય સમર્પિતવન્ત: । તાદૃશેષુ ગ્રન્થેષુ “ભક્તિનિર્ઝરિણી” વિશેષમહત્ત્વમાવહતિ ।

અયં ગ્રન્થ: કેવલં સ્તોત્રસંગ્રહ: ન, ન કેવલં ભક્તિગીતસંગ્રહ:, અપિતુ ભારતીયભક્તિદર્શનસ્ય સાહિત્યિકાભિવ્યક્તિ: ઇતિ દ્રષ્ટું શક્યતે । અસ્મિન્ શ્રીજગન્નાથ:, શ્રીરામ:, શ્રીકૃષ્ણ:, ભગવાન્ શિવ:, આદિશક્તિ:, શ્રીગણેશ:, દેવી સરસ્વતી ચ વિવિધસ્વરૂપૈ: સ્તુતા: સન્તિ । તત્ર ભક્તિ: કેવલં ધાર્મિકક્રિયારૂપેણ ન, અપિતુ આત્મસમર્પણસ્ય, ઈશ્વરાનુભવસ્ય, પ્રેમણ:, લોકમડ્ગલસ્ય, નૈતિકજીવનસ્ય, આધ્યાત્મિકવિકાસસ્ય ચ આધારરૂપેણ પ્રતિપાદિતા દૃશ્યતે ।

ગ્રન્થસ્ય સમ્પાદકીયભાગે ભક્તે: સ્વરૂપં પરમપ્રેમમયમ્, અમૃતસ્વરૂપમ્, પરમાત્મસાક્ષાત્કારસ્ય સહજમાર્ગ: ઇતિ પ્રતિપાદિતમ્ । અત્ર બ્રહ્મ, જીવ:, જગત્, ઈશ્વર:, ભક્તિ:, મોક્ષ:, ઉપાસના, કરુણા, સમર્પણમ્, વિશ્વબન્ધુત્વમ્,

समन्वयभावः य परस्परं सम्बद्धतया निरूपिताः । अतोऽयं ग्रन्थः साहित्यग्रन्थत्वातिरिक्तं दार्शनिकग्रन्थत्वेनापि विचारणीयः ।

यद्यपि भक्तिसाहित्यस्य विषये बलवः शोधप्रबन्धाः विरचिताः, तथापि भक्तिनिर्जरिणी-ग्रन्थस्य दार्शनिकदृष्ट्या, विशेषतः भक्तिदर्शनपरिप्रेक्ष्ये, सम्यगनुसन्धानं अध्यावधि न दृश्यते । नास्य ग्रन्थस्य ब्रह्मतत्त्वम्, ज्ञातत्त्वम्, भोक्षतत्त्वम्, उपासनादर्शनम्, समन्वयवादः, भक्तेः तात्त्विकस्वरूपं वा पृथगनुशीलितम् । अेष अेव प्रस्तुतशोधस्य मूलप्रेरणास्रोतः तथा अनुसन्धान-अन्तरालः (रैसेअर्थ गप्) अस्ति ।

प्रस्तुते शोधे भक्तिनिर्जरिणी-ग्रन्थस्य सम्पूर्णाविषयवस्तुं दार्शनिकदृष्ट्या परीक्ष्य, तत्र प्रतिपादितस्य भक्तिदर्शनस्य स्वरूपम्, तस्य शास्त्रीयाधारः, तस्य भारतीयदर्शनपरम्परायां स्थानम्, आधुनिकसमाजे तस्य प्रासङ्गिकता य सम्यगनुशीलिष्यते । अेतदर्थं उपनिषदः, भगवद्गीता, ब्रह्मसूत्रम्, नारदभक्तिसूत्रम्, शाण्डिल्यभक्तिसूत्रम्, श्रीमद्भागवतमहापुराणम्, विष्णुपुराणम्, स्कन्दपुराणम्, प्रमुषवेदान्तभाष्यग्रन्थाश्च तुलनात्मकदृष्ट्या अवलम्बनीयाः भविष्यन्ति ।

अस्य शोधस्य प्रमुषलक्ष्यं न डेवलं ग्रन्थस्य परिचयप्रदानम्, अपितु तस्मिन् निहितस्य भक्तिदर्शनस्य तात्त्विकप्रतिपादनम्, भारतीयभक्तिपरम्परायाः समन्वयात्मकस्वरूपस्य प्रकाशनम्, आधुनिकसंस्कृतभक्तिसाहित्यस्य दार्शनिकमूल्यनिर्धारणं य भविष्यति । अयं शोधः आधुनिकसंस्कृतदर्शनसाहित्ये भलत्वपूर्णा योगदानं दास्यतीति दृढा अपेक्षा विधते ।

२. अनुसन्धान-अन्तरालः (रैसेअर्थ गप्)

उपलब्धसाहित्यस्य समीक्षया ज्ञायते यत् वेदेषु, उपनिषत्सु, भगवद्गीतायां, श्रीमद्भागवते, नारदभक्तिसूत्रे, शाण्डिल्यभक्तिसूत्रे य भक्तेः स्वरूपं, साधनं, साध्यं, भोक्षोपयोगित्वं य विस्तरेण निरूपितम् । आधुनिकसंस्कृतभक्तिसाहित्यस्यापि साहित्यशास्त्रीयमूल्याङ्कनं डिग्र्यितं कृतम् । परन्तु भक्तिनिर्जरिणी-ग्रन्थस्य दार्शनिकाधारः, तत्र प्रतिपादितं भक्तितत्त्वम्, ब्रह्म-ज्ञात-ज्ञातसम्बन्धः, समन्वयदृष्टिः, भोक्षयित्तनं, आध्यात्मिकमूल्यभोधश्च समग्ररूपेण अध्यावधि नानुशीलितः । अयं शोधः तदेव रिक्तस्थानं पूरयितुं प्रयतिष्यते ।

३. शोधस्य आवश्यकता अेवं औचित्यम्

अस्य शोधस्य आवश्यकता निम्नलिखितकारणैः सुस्पष्टा भवति-

- आधुनिकसंस्कृतभक्तिसाहित्यस्य दार्शनिकस्वरूपस्य प्रकाशनाय ।
- भक्तिनिर्जरिणी-ग्रन्थस्य शास्त्रीयमूल्यनिर्धारणाय ।
- भक्तिदर्शनस्य आधुनिकव्याख्याप्रस्तावनाय ।
- भारतीयसमन्वयपरम्परायाः पुनःप्रतिष्ठापनाय ।

- સંસ્કૃતભક્તિસાહિત્યસ્ય દર્શનશાસ્ત્રે યોગદાનસ્ય વિવેચનાય ।
- આધુનિકમાનવજીવને ભક્તે: નૈતિક-આધ્યાત્મિકમહત્ત્વસ્ય પ્રતિપાદનાય ।

૪. શોધસ્ય ઉદ્દેશ્યા:

૧. ભક્તિનિર્ઝરિણી-ગ્રન્થસ્ય દાર્શનિકસ્વરૂપનિર્ણય: ।
૨. ગ્રન્થે પ્રતિપાદિતસ્ય ભક્તિતત્ત્વસ્ય વિશ્લેષણમ્ ।
૩. બ્રહ્મ-જીવ-જગત્સમ્બન્ધસ્ય વિવેચનમ્ ।
૪. ઈશ્વરસ્વરૂપસ્ય તથા ઉપાસનાદર્શનસ્ય પરીક્ષણમ્ ।
૫. મોક્ષદૃષ્ટે: નિરૂપણમ્ ।
૬. સમન્વયદૃષ્ટે: અનુસન્ધાનમ્ ।
૭. ભારતીયભક્તિદર્શનપરમ્પરાયાં ગ્રન્થસ્ય સ્થાનનિર્ધારણમ્ ।

૫. શોધપ્રશ્ના:

૧. કિં ભક્તિનિર્ઝરિણી કેવલં ભક્તિકાવ્યસંગ્રહઃ, ઉત દાર્શનિકગ્રન્થઃ?
૨. ગ્રન્થે ભક્તે: સ્વરૂપં કથં પ્રતિપાદિતમ્?

૩. બ્રહ્મ, જીવઃ, જગચ્ચ કથં નિરૂપિતાનિ?

૪. કિં ભક્તિઃ મોક્ષસ્ય પ્રધાનસાધનત્વેન પ્રતિપાદિતા?

૫. કિં ગ્રન્થે સમન્વયવાદસ્ય દર્શનં દૃશ્યતે?

૬. આધુનિકસમાજે અસ્ય ગ્રન્થસ્ય દાર્શનિકપ્રાસન્ગિકતા કા?

૬. પરિકલ્પના (ઃચ્ચોથેસિસ)

અસ્ય શોધસ્ય મૂલપરિકલ્પના એષા યત્ ભક્તિનિર્ઝરિણી કેવલં ભક્તિકાવ્યસન્ગ્રહઃ નાસ્તિ, અપિતુ ભારતીયભક્તિદર્શનસ્ય સમન્વયાત્મકઃ, વેદાન્તાધારિતઃ, આધ્યાત્મિકમૂલ્યસમ્પન્નશ્ચ ગ્રન્થઃ । અસ્મિન્ પ્રતિપાદિતા ભક્તિઃ કેવલં ભાવોદ્ગ્રેકઃ ન, અપિ તુ બ્રહ્મસાક્ષાત્કારસ્ય, આત્મોન્નતેઃ, મોક્ષસ્ય ચ પ્રભાવી સાધનમ્ ।

૭. શોધપદ્ધતિઃ

- વર્ણનાત્મકપદ્ધતિઃ
- વિશ્લેષણાત્મકપદ્ધતિઃ
- તુલનાત્મકપદ્ધતિઃ
- દાર્શનિકવ્યાખ્યાત્મકપદ્ધતિઃ
- પાઠાલોચનાત્મકપદ્ધતિઃ
- આગમન-નિગમનાત્મકપદ્ધતિઃ

૮. અધ્યાયવિભાજનમ્

પ્રથમોઽધ્યાયઃ

ભક્તિદર્શનસ્ય તાત્ત્વિકપરમ્પરા

- ભક્તેઃ વ્યુત્પત્તિઃ
- ભક્તેઃ સ્વરૂપમ્
- વૈદિકેષુ ભક્તિઃ
- ઉપનિષત્સુ ભક્તેઃ સંકેતાઃ

– ભગવદ્ગીતાયાં ભક્તિયોગઃ

– નારદ-શાણ્ડિલ્યભક્તિસૂત્રયોઃ ભક્તિદર્શનમ્

– ભાગવતપુરાણે ભક્તોઃ સ્વરૂપમ્

દ્વિતીયોઽધ્યાયઃ

ભક્તિનિર્ઝરિણી-ગ્રન્થસ્ય પરિચયઃ તથા સ્વરૂપવિશ્લેષણમ્

– ગ્રન્થકારસ્ય પરિચયઃ

– ગ્રન્થસ્ય રચનાપ્રયોજનમ્

– ગ્રન્થસ્ય સંરચના

– ભાષાશૈલી

– કાવ્યવૈશિષ્ટ્યમ્

– દાર્શનિકપ્રવૃત્તિઃ

– આધુનિકસંસ્કૃતસાહિત્યે સ્થાનમ્

તૃતીયોઽધ્યાયઃ

ભક્તિનિર્ઝરિણ્યાં પ્રતિપાદિતં ભક્તિતત્ત્વમ્

– ભક્તોઃ સ્વરૂપમ્

– પ્રેમભક્તિઃ

– શરણાગતિઃ

– ઉપાસના

– ગુરુ-ભક્તિઃ

– નામમહિમા

– ભક્તોઃ સાધનાનિ

– ભક્તોઃ ફલમ્

ચતુર્થોઽધ્યાયઃ

ભક્તિનિર્ઝરિણ્યાં બ્રહ્મ-જીવ-જગન્મોક્ષતત્ત્વાનાં દાર્શનિકમીમાંસા

– બ્રહ્મસ્વરૂપમ્

– ઈશ્વરસ્વરૂપમ્

– જીવસ્વરૂપમ્

– જગત્સ્વરૂપમ્

– ભક્તોઃ મોક્ષોપાયત્વમ્

– આત્મસમર્પણમ્

– આધ્યાત્મિકજીવનદૃષ્ટિઃ

પચ્ચમોઽધ્યાયઃ

ભક્તિનિર્ઝરિણ્યાં સમન્વયદર્શનમ્ તથા સમકાલીનપ્રાસંગિકતા

- વૈષ્ણવ-શૈવ-શાક્તસમન્વયઃ
- ધાર્મિકસૌહાર્દમ્
- લોકમડ્ગલદૃષ્ટિઃ
- નૈતિકમૂલ્યાનિ
- સંસ્કૃતભાષાસેવા
- આધુનિકસમાજે ભક્તિદર્શનસ્ય પ્રાસંગિકતા

ષષ્ઠોઽધ્યાયઃ

ઉપસંહારઃ

- શોધનિષ્ઠર્ષાઃ
- મૌલિકયોગદાનમ્
- શોધસ્ય સીમાઃ
- ભાવિશોધસ્ય સમ્ભાવનાઃ

૯. અપેક્ષિતનિષ્ઠર્ષાઃ

અસ્ય શોધસ્ય અન્તે સિદ્ધ્યેત યત્ ભક્તિનિર્ઝરિણી ન કેવલં ભક્તિકાવ્યગ્રન્થઃ, અપિતુ આધુનિકભારતીયભક્તિદર્શનસ્ય પ્રતિનિધિગ્રન્થઃ અસ્તિ । અસ્મિન્ ભક્તિઃ પરમપ્રેમરૂપા, મોક્ષોપાયભૂતા, સમન્વયાત્મિકા, માનવીયમૂલ્યસમન્વિતા ય પ્રતિપાદિતા । ગ્રન્થઃ ભારતીયદાર્શનિકપરમ્પરાયાઃ આધુનિકવ્યાખ્યાં પ્રસ્તૌતિ તથા સંસ્કૃતભક્તિસાહિત્યે વિશિષ્ટે સ્થાનમ્ અર્હતિ ।

અસ્ય વિષયસ્ય દાર્શનિકદૃષ્ટ્યા અત્યુત્કૃષ્ટા મૌલિકતા વિદ્યતે । વિશેષતઃ “ભક્તિનિર્ઝરિણી” -ગ્રન્થે શ્રીજગન્નાથઃ કેવલં પૂજ્યદેવતા ન, અપિતુ દારુબ્રહ્મ, વિશ્વબન્ધુ, પરબ્રહ્મ, ભક્તવત્સલઃ, સમન્વયસ્ય પ્રતીકઃ ઇતિ વિવિધૈઃ રૂપૈઃ નિરૂપિતઃ । અતઃ એષઃ વિષયઃ દર્શનવિભાગસ્ય વિદ્યાવારિધિશોધાય અત્યન્તોપયુક્તઃ ભવતિ ।

૧૦. સંહાયકગ્રન્થાઃ

- ભક્તિનિર્ઝરિણી (મૂલગ્રન્થઃ)
- શ્રીજગન્નાથદર્શનમ્
- શ્રીક્ષેત્રસુધાનિધિઃ
- ભગવદ્ગીતા
- ઉપનિષદઃ
- બ્રહ્મસૂત્રમ્

- શ્રીમદ્ભાગવતમ્
 - નારદભક્તિસૂત્રમ્
 - શાણ્ડિલ્યભક્તિસૂત્રમ્
 - વિષ્ણુપુરાણમ્
 - સ્કન્દપુરાણમ્
 - ભક્તિદર્શનસમ્બદ્ધાઃ શોધગ્રન્થાઃ
 - આધુનિકસંસ્કૃતસાહિત્યસમ્બદ્ધાઃ ગ્રન્થાઃ
 - વેદાન્તદર્શનગ્રન્થાઃ
 - ભારતીયદર્શનસ્ય ઇતિહાસગ્રન્થાઃ
 - શોધપત્રાણિ, પ્રબન્ધાઃ, અન્તર્જાલસમ્બન્ધીયાઃ સમીક્ષાલેખાશ્ચ
- અન્યે સમ્ભાવિતશોધવિષયાઃ

૧. ભક્તિનિર્જરિણ્યાં પ્રતિપાદિતં ભક્તિદર્શનમ્-એકં સમીક્ષાત્મકમધ્યયનમ્
૨. ભક્તિનિર્જરિણ્યાં શ્રીજગન્નાથતત્ત્વસ્ય દાર્શનિકસ્વરૂપમ્ - એકં સમીક્ષાત્મકમધ્યયનમ્
૩. ભક્તિનિર્જરિણીકાવ્યે સગુણ-નિર્ગુણબ્રહ્મવિમર્શઃ
૪. દુર્ગામાધવષટ્કે પ્રતિપાદિતં પ્રકૃતિપુરુષદર્શનમ્
૫. જગન્નાથસંસ્કૃતેઃ દારુબ્રહ્મતત્ત્વમ્
૬. ભક્તિનિર્જરિણ્યાં પ્રપત્તિવાદઃ
૭. રસકુલ્યાદશકે સખીભાવસ્ય દાર્શનિકમહત્ત્વમ્
૮. કાત્યાયનીસ્તુતૌ બ્રહ્મવાર્તાષ્ટકે ચ ઔકારનાદબ્રહ્મવાદઃ
૯. દશમહાવિદ્યાગીતે શાક્તદર્શનસ્ય વિમર્શઃ
૧૦. રામમટત ઇતિ પદ્યે નામસંકીર્તનસાધનમ્

Prof.Pradipta Kumar Nanda

Retd.Head, Dept.of Sarvadarshan

SJSV,Puri

Written by Dr. Pradipta Kumar Nanda, Kendrapara, Orisa pknanda65 at gmail.com

BhaktinirjharinyAm Bhaktidarshanam-Ekam Samikshatmakamadhyayana-Prarupyam

pdf was typeset on August 19, 2026

——
Please send corrections to sanskrit@cheerful.com

